

УДК 316.334:81

МОВНИЙ КОНФЛІКТ ТА ІДЕНТИЧНІСТЬ У КОНТЕКСТІ МОВНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ І ЄРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ**Курченко Л. М.**

У статті порівнюються підходи до мовних конфліктів і визначення ідентичності у сучасній мовній політиці України та ЄС, висвітлюються ключові розбіжності і пропонуються шляхи адаптації.

Ключові слова: мовна політика, ідентичність, мовний конфлікт, Європейський Союз.

В статье сопоставляются подходы к языковым конфликтам и определению идентичности в современной языковой политике Украины и ЕС, определяются ключевые различия и предлагаются пути адаптации.

Ключевые слова: языковая политика, идентичность, языковой конфликт, Европейский Союз.

The author compares the approaches to language conflicts and identity in the current language policies of Ukraine and the EU, highlights key discrepancies and proposes ways of adjustment.

Key words: language policy, identity, language conflict, the European Union

Сучасні геополітичні виклики обумовлюють актуальність дослідження взаємовпливу мови і суспільства з метою розроблення наукового обґрунтованого підходу до питань мовної політики у складних і мінливих умовах комунікації на стику двох або декількох культур. З огляду на значне загострення конфліктності суспільств у різних регіонах світу протягом кількох останніх років існує великий соціальний запит на врегулювання мовних конфліктів, яке в ідеалі мало б відбуватися у тісній взаємодії соціолінгвістичної дослідницької спільноти і демократично налаштованого політикуму. Без такої взаємодії соціокультурні мовні конфлікти або розвиваються некеровано, або свідомо загострюються супротивниками за допомогою PR-технологій. Значний позитивний досвід впровадження науково обґрунтованої мовної політики у багатонаціональних спільнотах накопичено, зокрема, Європейським Союзом. Ці теоретичні і практичні напрацювання зрілих європейських демократій варто ретельно вивчати і застосовувати в Україні – як з точки зору надійного врегулювання конфлікту на сході країни, так і з точки зору адаптації українського суспільства до загальноєвропейських цінностей.

У цій статті розглядається теоретична проблема визначення *об'єктивного* місця національної мови у формуванні ідентичності людини, вивчаються глибокі соціально-психологічні причини виникнення мовних конфліктів та способи їх уникнення або врегулювання у Європейському Союзі, проводиться порівняння з мовною політикою України та робляться висновки щодо потенційних шляхів зниження соціальної напруги у мовному питанні. Дана розвідка базується на теоретичних засадах концепції мовних контактів і мовних конфліктів у соціолінгвістичній традиції У. Вайнрайха і Е. Оскар та концептуальних засадах євролінгвістики, розроблених німецьким соціолінгвістом Н. Райтером. Серед нових публікацій слід відмітити дослідження С. Нісль, В. Мухвіч-Дімановскі, інтернет-проект “Language in Conflict” британського університету Хаддерсфілд тощо.

У. Вайнрайх заклав основи системного емпіричного дослідження контакту мов на спільній національній території крізь призму соціального сприйняття і соціальної оцінки індивідуумом і мовною спільнотою. Цікаво, що матеріалом для видатного дисертаційного дослідження американського вченого польсько-єврейського походження “Research Problems In Bilingualism, With Special Reference To Switzerland” 1951 р. послугувала лінгвістична ситуація чотиримовної Швейцарії [10]. Е. Оскар розвинула його теорію, звернувши особливу увагу на конфліктні ситуації як на рівні особи білінгва, так і на рівні людських спільнот, що користуються мовами, які пере-

бувають у такому контакті на спільній національній території. Дослідниця пише: “Термін “мовний конфлікт” багатозначний. Як “конфлікт між мовами” він може вказувати на особистість носія мови, так само як і “конфлікт через мову (мови)”... Під поняттям “мовного конфлікту” я охоплюю всі проблеми, непорозуміння і складнощі, які виникають на рівні користування мовами... Під час усного мовлення неможливо обмежитися лише вербальними засобами, тут необхідно використовувати паралінгвістичні, невербальні і екстравербальні компоненти комунікативного акту. Це зумовлює необхідність урахувувати реалізацію культурем – соціокультурних варіантів поведінки, що охоплюють, зокрема, ціннісні орієнтації і емоційні характеристики” [6, с.257-258]. У свою чергу, культурами реалізуються у вигляді певних правил міжособистісної комунікації та інваріантів поведінки - біхевіорем, які можуть носити вербальний, паралінгвістичний, невербальний і позамовний характер [6, с. 258]. Таким чином, практично в кожному комунікативному акті маніфестується весь попередній соціокультурний досвід комунікантів і відбувається взаємодія величезних пластів різних культур, соціальних шарів і етнічних спільнот.

Залежно від ідеологічних установок і ціннісної орієнтації комунікантів мовний контакт може носити як конструктивний, так і деструктивний характер. Вибір мовного коду, його регіонального (діалект) і соціального (соціолект) варіанту, паравербальні (темп, гучність, інтонація, чіткість мовлення) і невербальні (жестикуляція, міміка, дистанція, символіка) характеристики комунікації та інші культурами несуть в собі інформацію про географічне і соціальне походження, соціальний статус, етнічну групу, вік, стать, сексуальну орієнтацію та будь-яку іншу соціальну ідентичність комунікантів – природню або засновану на переконаннях. У багатьох полілінгвальних країнах вибір мови свідчить про належність особи до певної етнічної, релігійної, соціальної або політичної групи (або її бажання ідентифікуватися з такою групою). Як наголошують британські дослідники, всі вищезазначені фактори “можуть справляти моментальний, емоційний і часто неусвідомлюваний вплив на слухача, який може автоматично відреагувати ненавистю, недовірою і підозрою до особи з іншим акцентом, діалектом або мовою, не встигнувши навіть зрозуміти сказане. Звичайно, так трапляється не завжди.... Але там, де мова викликає реакцію відторгнення, це є небезпечним, оскільки часто виявляється пусковим механізмом для негативних дій, що можуть перерости у справжній конфлікт” [8].

З посиленням на межі ХХ і ХХІ століть інтеграційних тенденцій у Європі, де також спостерігаються ситуації мовного конфлікту (у Південному Тіролі, Бельгії, Каталонії, Північному Уельсі, Ірландії тощо), пошуки балансу між національною і етнічною ідентичністю і спільними європейськими цінностями стали на порядку денному лінгвістичних досліджень. З одного боку, з часів В. фон Гумбольдта для мовознавців є аксіомою, що мова є універсальною системою знаків, яка у певний спосіб описує і структурує світ, визначаючи тим самим окрему мовну картину світу для кожної мовної спільноти. З іншого боку, коли маятник людської еволюції хитнувся від романтизму і національного самоусвідомлення до раціоналізму і глобалізації, мовознавці замислилися над необхідністю подолання обмежувального, роз’єднавчого потенціалу мов. Н. Райтер сформулював концепцію євролінгвістики, виходячи з того, що мова є слугою людини і обслуговує її потреби, а не навпаки. Індивідууми пристосовуються один до одного, виходячи із спільних інтересів, зокрема, і в мовному плані – вони прагнуть *гомоглосії* [7, с. 1]. Конвергенція індивідуумів, які з перебігом часу зберігають свою ідентичність завдяки свідомості, відображається у конвергенції мов. “Мова – не індивідуум. Вона не має ані свідомості, ані будь-якої здатності формувати ідентичність. З кожною зміною, навіть щонайменшою, вона стає іншою” [7, с. 1] (в той час як ідентичність – це незмінне з перебігом часу сутнісне наступництво – “*wesenhafte Kontinuität*” [4, с. 333]). Діалекти неминуче втрачають престиж і виходять з ужитку, а володіння іноземною мовою стає необхідністю і надає соціальні переваги. Спільний європейський простір, спільні цінності, погляди і цілі людей обумовлюють необхідність вивчення мови не як національно-етнічного конструкту, а як прагматичного інструменту для успішної людської комунікації в об’єднаній Європі. Таким чином, євролінгвістика – це не наука про якусь особливу європейську мову, а новий кут зору на вивчення європейських мов і свідоме планування їх розвитку і взаємодії з метою найбільш повного

задоволення інтересів багатомовної, багатоетнічної, мультикультурної європейської спільноти, об'єднаної свідомим вибором демократичних цінностей.

На онтологічній хибності і політичній небезпечності змішування понять етнічної ідентичності та мовної спільноти наголошує Роберто Гусмані, ілюструючи їх на прикладі німецькомовної меншини Італії та словеномовної меншини Австрії, які ні об'єктивно-історично, ні суб'єктивно-психологічно не співвідносяться з сучасним німецьким і словенським етносом, ба навпаки, намагаються всіляко підкреслити відсутність зв'язку з ними. Гусмані закликає лінгвістів чітко розмежовувати поняття, особливо пов'язані з етнічними ознаками і обтяжені ірраціональними конотаціями, як такі, що можуть зловживатися у політичній сфері з метою маніпулювання і призводити до непередбачуваних негативних наслідків.

В сучасних умовах загострення конфліктів на етнічному тлі варто дослухатися до рекомендацій Гусмані: “Якщо ви не хочете зводити антиісторичні паркани і створювати штучне протистояння у спільнотах, яким – якщо у них була можливість розвиватися без неправомірного тиску ззовні – часто вдавалося протягом століть вибудувати мирні і взаємовигідні форми співіснування, тоді вам слід уникати надмірного наголошування на мовному питанні і підкреслення ролі мови як критерію етнічної належності. Саме через розпливчатість цього поняття і приховану тенденцію видавати етнос за природню категорію можна наразитися на небезпеку поставити індивідуум перед надмірно спрощеною, часто незрозумілою і навіть травматичною альтернативою, коли індивідуальне вживання відмінної мови неминуче розглядається як зрада власного народу. На мою думку, у будь-якій демократичній державі, яка не лише забезпечує формальну свободу, але й гарантує недоторканність особистих поглядів і почуттів, кожен має право вважати себе членом тієї спільноти, яка йому найбільше до вподоби, ... – італійцем, польським, тірольцем, німцем, європейцем чи громадянином світу – і ні перед ким не звітувати з цього приводу” [4, с. 332].

Як свідчить статистика “Євробарометра” Європейського парламенту, зібрана 2013 р. шляхом опитування понад 27,6 тис. респондентів у 28 країнах-членах ЄС, більшість громадян Європейського Союзу співвідносить себе із “національною і європейською ідентичністю” і лише третина співвідносить себе “лише з національною ідентичністю”, при чому частка європейців, які відчують своє європейське і національне коріння, від опитування до опитування зростає [2]. Переважна більшість громадян позитивно ставиться до членства своєї країни в ЄС, і такий результат підтвердили всі опитування, починаючи з першого, проведеного “Євробарометром” ще 1973 року. Цікаво, що першість у списку найважливіших елементів європейської ідентичності належить “євро”, відразу за ним слідує “свобода” і вже потім з великим відривом – “історія” та “культура”. Понад 7 з 10 європейців переконані, що “те, що об'єднує Європу, більш важливе, ніж те, що її роз'єднує” [3]. Таким чином, дані ЄС свідчать про те, що в сучасних умовах формування ідентичності відбувається передусім на інституційних (“ЄС + національна держава” / “європейська + національна ідентичність”), економічних (“євро”) і політико-ідеологічних (“свобода”) началах, а історично-культурні фактори, до яких належить і мова, поступово відсуваються на задній план.

За даними С. Нісль, у ЄС нараховується близько 175 національностей, у європейському географічному регіоні представлено близько 140 мов, більшість з яких стандартизовані, кодифіковані і представлені в Інтернеті [5, с. 21]. На офіційному сайті Єврокомісії вказано, що загальна мовна політика ЄС спрямована на захист мовного розмаїття і сприяння знанню мов з метою розвитку культурної ідентичності і соціальної інтеграції. “Крім того, багатомовні громадяни краще зможуть скористатися тими освітньо-політичними, професійними і економічними шансами, що їх пропонує інтегрована Європа. Метою є “Європа, в якій кожний громадянин **поряд з рідною мовою володіє принаймні двома іншими мовами**” [9]. Одним із завдань мовної політики об'єднаної Європи є перенесення акценту з розуміння багатомовності як перешкоди у спілкуванні на розуміння мовної різноманітності як спільного культурного надбання, яке збагачує людину культурно і інтелектуально, розширює і поглиблює розуміння світу і полегшує співіснування з іншими людьми. Цій меті і служить розвиток мультилінгвалізму (Mehrsprachigkeit), який згідно рамковій стратегії Європейської комісії

щодо багатомовності визначається як “здатність однієї особи користуватися кількома мовами, а також співіснування різних мовних спільнот на одній географічній території” [цит. за: 5, с. 28].

Варто звернути увагу на те, що у європейській і світовій лінгвістиці не сформувалося єдиної думки щодо поняття національної мови. Націю прийнято визначати через категорії етносу, мови, релігії, історії. Під національною мовою можуть матися на увазі як літературна або нормативна мова, так і інституційна, офіційна мова державних інститутів, або навіть сукупність діалектів, соціолектів і інших варіантів мови. С. Нісль наголошує на тому, що поняття нації і *національної мови* в перебізі історії іноді ставали об'єктом маніпуляцій, як-от у фашистській Німеччині, тому пов'язані з негативними конотаціями і через це їхнє вживання не вітається у європейському мовознавстві і мовній політиці [5, с. 30].

На жаль, українська лінгвістика не переймається такими когнітивними тонкощами і в основній своїй масі інертно повторює постулати, проголошені на зорі формування української держави, які, на нашу думку, вже не відображають ані актуальних внутрішніх запитів суспільства, розбурханого війною з етнічним підтекстом, де політичне маніпулювання мовним питанням відіграло деструктивну роль, ані ідеологію європейського вектору розвитку України. Якщо в світлі зазначених вище європейських підходів проаналізувати лише одну класичну фразу з підручника: “Пріоритетом мовної політики в Україні є утвердження і розвиток української мови – головної ознаки ідентичності української нації, яка історично проживає на території України, становить абсолютну більшість її населення, дала офіційну назву державі” [14, с. 49], то очевидними стають відразу кілька логічних помилок і антидемократичних хиб: 1) ототожнення мовної спільноти і етносу; 2) примат інтересів однієї, хоч і титульної, нації над інтересами інших етнічних груп (демократичної?) держави; 3) провокування ідентифікації громадян України на основі національної, а не інституційно-державної і ціннісної орієнтації.

Особливості сучасної мовної ситуації і мовної політики України ми детально розглядали у попередніх публікаціях [11]. Найбільш ґрунтовними дослідженнями у цій сфері ми вважаємо мовні баланси України, укладені політтехнологом О. Медведєвим 2007 і 2010 рр [12; 13]. За його даними, **мовний ландшафт України визначають три великі мовні спільноти**: україномовні, російськомовні та білінгви. У родині, де вибір мови є максимально вільним, 36% громадян спілкуються лише українською мовою, 36% – лише російською, а 27% залежно від обставин користуються або українською, або російською. Українсько-російська двомовність асиметрична, оскільки активне володіння обома мовами та двомовна практика властиві переважно етнічним українцям, тоді як абсолютна більшість етнічних росіян (близько 80%) надає перевагу вживанню лише російської мови [12]. Варіант пояснення такого типового “мовного агностицизму” людини з російським менталітетом знаходимо у Т. Цив'ян: “Російська модель світу відзначається досить особливим, навіть дивним ставленням не лише до іноземної мови, але й до самої ідеї, що іноземна мова взагалі може існувати як засіб спілкування. Можливо, це передусім пояснюється “комунікативною історією” російської мови. Вона була поширена на величезній території, за межами якої лежав *інший, чужий* світ. Тому носії російської мови сприймали рідну мову як “моно-мову”. Це залишило у російській моделі світу глибокий слід: люди були твердо переконані, що російську мову має розуміти кожен” [1, с. 322]. Ю. Лотман і Т. Цив'ян відзначають, що росіяни ображаються, коли хтось говорить іноземною мовою, і їх ображає саме незрозумілість цієї мови [1, с. 322]. Якою б чудернацькою і алогічною не здавалася така картина світу етнічному українцеві, вона реально проявилася на теренах України і знайшла відображення у статистичних викладках О. Медведєва ще у 2006 р., задовго до збройного конфлікту: **“Українську мову вважає рідною більшість громадян України в усіх макрорегіонах**: на Заході – 93,55%, в Центрі та на Північному Сході – 83, 58%; в макрорегіоні Південний Схід та Південь – 61, 29%. І лише в макрорегіоні Крим-Донбас ті, хто вважає рідною українську, становлять меншість: 22,21% при 76,88% тих, хто рідною називає російську. ... **У загальному переліку тридцяти найгостріших проблем, які стоять сьогодні перед країною, питання статусу російської мови громадяни України поставили на 26 місце.** ...

У Криму напруга з питанням мови явно більша – там її зазначили у числі пріоритетних аж 60% опитаних (4 місце у ієрархії проблем)... Якщо всю групу 8%, які вважають проблему статусу російської мови пріоритетною, прийняти за 100%, то 6% з них проживають у Західному регіоні, 15% - у Центральному регіоні й на Північному Сході, 14% - на Півдні та Південному Сході, а лівова частка – 65% - на Донбасі й у Криму” [13]. Офіційний Київ вперто наполягав, що мовної проблеми ніби-то не існує. Тим часом, хоча об’єктивна статистика мовного балансу засвідчує, що в Україні російська мова поширена більше, ніж українська, в усіх сферах громадського життя, крім освіти і державного управління, російській пропаганді вдалося технічно використати мовний конфлікт, ірраціональні страхи і образи частини російськомовних громадян України з метою руйнування територіальної цілісності і економічної потуги нашої держави. Таким чином, існуюча мовна політика України наразі зазнає потрібної поразки, що виражається: 1) у втраті довіри і лояльності значної частини російськомовних громадян до української держави – разом з територіями, природними і економічними ресурсами; 2) відсутності помітного прогресу з розвитком і поширенням української мови, задекларованих як пріоритет мовної політики; 3) невідповідності національної мовної політики стратегічним принципам багатомовності і мультикультуралізму Європейського Союзу.

З цього короткого огляду витікає висновок про необхідність перегляду теоретичних засад і ідеологічних пріоритетів мовної політики України в сучасних умовах. Конституційний принцип державності української мови має бути доповнений масштабними заходами щодо зацікавлення і забезпечення доступу громадян до опанування не лише обома найпоширенішими мовами України, але й щонайменше двома іноземними мовами. Увагу суспільства можливо і необхідно переключити з конфронтаційної моделі “яка мова головніша” на конструктивну модель європейського мультилінгвалізму “що більше мов, то краще”, привабливість якої для кожної людини полягає у відкритті нових професійних і комунікативних можливостей, культурному і інтелектуальному розвитку та швидкій інтеграції в систему європейських цінностей. А це вимагає від лінгвістів професійного вивчення європейського досвіду мовної політики та його комунікації до політикуму і широкої громадськості.

Література

1. Civjan Tatiana V. Das Eigene und das Fremde unter ethnolinguistischen, ethnokulturellen und ethnosoyiologischen Aspekten // *EuroLinguistik: Ein Schritt in Die Zukunft*. / Reiter, Norbert (Hrsg.) – Wiesbaden: Harrassowitz, 1999. - S. 319-328
2. Die Europäer [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.europarl.europa.eu/pdf/eurobarometre/2013/election/eb79_5_annexe_sociodemographique_de.pdf
3. Die Europäer ein Jahr vor den Europawahlen 2014 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.europarl.europa.eu/atyourservice/de/20150201PVL00058/Die-Europ%C3%A4er-ein-Jahr-vor-den-Europawahlen-2014>
4. Gusmani R. Gleichsetzung von Ethnos und Sprachgemeinschaft im heutigen Europa // *EuroLinguistik: Ein Schritt in die Zukunft*. / Reiter, Norbert (Hrsg.). – Wiesbaden: Harrassowitz, 1999. – p. 329-338
5. Nißl S. Die Sprachenfrage in der Europäischen Union: Möglichkeiten und Grenzen einer Sprachenpolitik für Europa. : Diss. Univ. München, 2011 / Sandra Nißl. – München: Utz, 2011. – 335 S.
6. Oskaar E. Spracherwerb – Sprachkontakt – Sprachkonflikt / Els Oskaar (Hrsg.). – Berlin, N.Y.: Walter de Gruyter, 1984. – 281 S.
7. Reiter N. Worte davor. // *EuroLinguistik: Ein Schritt in die Zukunft*. / Reiter, Norbert (Hrsg.). – Wiesbaden: Harrassowitz, 1999. – p.1-10
8. Speaker identity.[Електронний ресурс]. // Stylistics Research Centre, University of Huddersfield. – Режим доступу: <http://www.languageinconflict.org/how-language-works/speaker-identity.html>
9. Sprachenpolitik [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ec.europa.eu/dgs/scic/become-an-interpreter/language-policy/index_de.htm

10. Weinreich Uriel. Languages in Contact: French, German and Romansch in Twentieth-Century Switzerland. – Amsterdam / Philadelphia: J. Benjamins Publishing, 2011. – 401 p.

11. Курченко Л. Мовна політика у багатомовному суспільстві (світовий, український і швейцарський досвід) // Наукові записки : Філол. науки (мовознавство). – Вип. 137. – Кіровоград: КДПУ ім. В. Винниченка, 2015. – С. 379-385

12. Медведев О. Брати мої російськомовні, напишіть, чого вам ще бракує [Електронний ресурс] // Українська правда. – 15.09.2010. – Режим доступу:

<http://www.pravda.com.ua/columns/2010/09/15/5384034/>

13. Медведев О. Мовний баланс України [Електронний ресурс]. – 2006. – Режим доступу:

http://uabooks.info/ua/book_market/analytics/?pid=2386

14. Шевчук С. Українська мова за професійним спрямуванням : Підручник / С.В. Шевчук, І.В. Клименко. – К.: Алерта, 2011. – 696 с.